

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)"1970/1990:[061.2:34]:930"

DOI <https://doi.org/10.12958/3083-7030-2025-2-7-17>

Каліщук Оксана Миколаївна,

докторка історичних наук, професор,

професорка кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки,

м. Луцьк, Україна.

Kalishchuk.Oxana@vnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-1272-7920>

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОЗАХИСНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УРСР У 1970–1990-Х РР.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Діяльність Української гельсінської групи є цікавим і актуальним дослідницьким завданням для сучасних вчених. По-перше, варта нагадати характеристику, яку свого часу дав В'ячеслав Чорновіл: «Українська Гельсінська група є водночас прямим продовженням у нових умовах українського національного демократичного руху, що зродився на післясталінському згарищі, діставши скромну назву шістдесятники... УГГ є сьогодні найбільш дієвою формою ознайомлення українського народу, усього світу з проблемами українства» (Чорновіл, 2007, с. 658). Тож це є важлива складова українського націє- та державотворення. Не випадково 4 квітня 2016 р. Президент України видав Указ № 126 «Про відзначення 40-х річниця створення Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських угод». По-друге, Українську гельсінську групу вважають початком організованого українського правозахисного руху. З огляду на те, що одним із пріоритетних напрямків розбудови України є побудова правової держави та пріоритетність захисту прав людини у сучасному світі вивчення правозахисних традицій є більш, ніж актуальним. Експерти вважають діяльність членів УГГ підґрунтям сучасного правозахисту, послужила «добрим засівом під ті важливі політичні зміни, які пережила Україна в 1985 – 1991 рр.» (Грицак, 1996).

Через особливості суспільно-політичної ситуації дослідження правозахисного руху у 1970–1980-х роках було неможливе вітчизняними вченими; публікації з цієї проблематики з'являлися лише закордоном. Ця тематика стала предметом зацікавлення фахових істориків в Україні лише від 1990-х років. Саме тому у цій розвідці предметом аналізу стали дослідження уже від 1991 р.

Історіографічний огляд діяльності Української гельсінської групи здійснила у своїй брошурі Л. Ведмідь, у якій на підставі широкого кола вітчизняних та зарубіжних досліджень окреслила різноманітні погляди вчених на діяльність цієї правозахисної організації (Ведмідь, 2005); джерелознавчий аспект розкрив С. Бичек (Бичек, 2014).

Загальна інформація щодо діяльності Української гельсінської групи представлена у розвідках О. Бажана (Бажан, 1999), В. Деревінського (Деревінський, 2010), Р. Мокрика (Мокрик, 2016), М. Морозова (Морозов, 2007), О. Обертас (Обертас, 2006), Я. Секо (Секо, 2012), О. Шевченко (Шевченко, 2011), В. Коцура (Коцур, 2014), Ю. Павлюченко (Павлюченко, 2018).

Передумовам та причинам виникнення Української гельсінської групи присвячена розвідка А. Мисечко та С. Захарія (Мисечко, Захарія, 2012). Діяльність Української гельсінської групи

у контекст поширення опозиційного руху в Центрально-Східній Європі вписали у своїх розвідках Ю. Каганов (Каганов, 2008), Л. Крупник (Крупник, 2025) та А. Kobus (Kobus, 2011).

Особливу увагу фахівців привертала програмові засади Українського гельсінського руху (Кривдіна, 2000; Кривдіна, 2010). Серед іншого у контексті українського державотворення важливими ідеї соборності, які проаналізували С. Адамович (Адамович, 2011; Адамович, 2024), В. Деревінський (Деревінський, 2011). Правозахисний рух в Україні 1960-х – 1980-х рр. XX ст. як елемент формування громадянського суспільства в умовах тоталітарного режиму розглянутий Є. Туровою (Турова, 2014) та О. Шевченко (Шевченко, 2012). Співвідношення прав людини і прав народу у теоретичній спадщині правозахисного руху вивчала Л. Федик (Федик, 2018). Стрижнем діяльності Української гельсінської групи було нагадати світові про існування поневоленої росією України. І з цим її члени впоралися вповні – прогресивна світова громадськість звернула увагу до проблем української нації і свобод громадян в Україні. Саме цьому питанню присвячена розвідка О. Сімків (Сімків, 2013).

З цим же пов'язане питання місце і ролі Української гельсінської групи в історії української незалежності. Адже переважна більшість членів УГГ сприяла ствердженню державотворчих тенденцій. Саме цьому присвячені розвідки С. Богатчук (Богатчук, 2020) та А. Русначенка (Русначенко, 2011). Гельсінському руху і його впливу на національно-політичні процеси присвячене дослідження І. Кривдіної (Кривдіна, 2001). О. Сімків аналізував вплив Української гельсінської групи на історичну пам'ять в Україні на рубежі 1980-х – 1990-х рр. (Сімків, 2013).

Для реалізації поставлених завдань Українська гельсінська група тісно взаємодіяла з іншими нонконформістськими силами. Серед таких – кримськотатарський рух, витoki якого у другій половині 1940-х рр. були на спецпоселеннях і поступово поширили свій вплив в Україні. Саме у контексті українського правозахисного руху розглянув кримськотатарську проблему Р. Хаялі (Хаялі, 2004).

Діяльність правозахисного руху 1970-х – 1980-х рр. невід'ємна від діяльності його чільних діячів. Участь Михайла і Богдана Горинів у створенні і розвитку Української гельсінської групи досліджував Б. Вербицький (Вербицький, 2018; Вербицький, 2020) та Т. Батенко (Батенко, 1997). Л. Крупник проаналізувала на прикладі Миколи Горбала роль адвокатів у судових процесах проти українських дисидентів 1950-х – 1980-х рр. XX ст. (Крупник, 2013; Крупник, 2020).

Дисидентський правозахисний рух загалом і діяльність УГГ зокрема розглядали і розглядають у контексті державної тоталітарної доктрини. У боротьбі проти дисидентського руху комуністична влада використовувала увесь попередній арсенал моральних і фізичних розправ. Особливостям правозахисної діяльності Української гельсінської групи в умовах радянського тоталітарного режиму, реакції репресивно-каральних органів на створення Української гельсінської групи присвячені розвідки Л. Долгорученко (Долгорученко, 2017) та Б. Паски (Паска, 2024; Паска, 2025).

Важливим аспектом опозиційного руху загалом та діяльності Української гельсінської групи було функціонування літератури другого обігу. Умови формування та особливості розвитку позацентрної преси УГС наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. розглядали у своїх студіях А. Кожанов (Кожанов, 2018), В. Кіпіані (Кіпіані, 2011), О. Мельникова (Мельникова, 2014). Внесок В'ячеслава Чорновола у створення і діяльність прес-служби УГГ представив у своїй розвідці В. Деревінський (Деревінський, 2009).

Гендерні аспекти українського правозахисного руху розглядали у своїх розвідках С. Герегова та Я. Шеремета (Герегова, Шеремета, 2012), К. Лісова (Лісова, 2020).

Окремим напрямком слід уважати регіональні студії. Так, функціонування правозахисного руху на Закарпатті розглядав М. Басараб (Басараб, 2011), на Івано-Франківщині – С. Кобута (Кобута, 2011; Кобута, 2013), на Черкащині – Б. Черномаз (Черномаз, 2011), на Сумщині –

Л. Рожкова (Рожкова, 2019), на Півдні України – В. Михайлов (Михайлов, 2013). Можна з певністю твердити про перспективність вивчення регіонального аспекту діяльності Української гельсінської групи, адже на сьогодні у цьому напрямку зроблено доволі мало.

Висновковуючи необхідно ствердити, що, по-перше, історіографія правозахисного руху на території УРСР пройшла декілька етапів – від документального фіксування фактів у період становлення незалежності, коли видавали переважно мемуарно-документальні праці до комплексних інтерпретацій, які носять концептуальний характер. По-друге, щодо подальших наукових розвідок на тему діяльності Української гельсінської групи, проведений аналіз дозволяє вказати на необхідність розгляду у майбутньому правової бази діяльності Гельсінського руху в Україні, розвитку міждисциплінарних досліджень, які б поєднували історичні, юридичні, психологічні аспекти проблеми. Рівно ж важливим напрямком слід уважати розгляд правозахисних організацій в УРСР у контексті діяльності аналогічних організацій на території Центрально-Східної Європи. Попри важливість теми проаналізована історіографія правозахисного руху в Україні дозволяє ствердити, що на сьогодні вона опинилася на маргінесі розвитку української історичної науки.

Список використаної літератури

1. Адамович С. В. Ідея соборності України у програмових засадах і діяльності Української гельсінської спілки в 1988 – 1990 рр. *Чорноволівські читання: Матеріали VIII наук.-практ. форуму (м. Київ, 20 квітня 2024 р.)* / упоряд. В. Ф. Деревінський. Київ: “Бескеди”, 2024. С. 8–13.
2. Адамович С. В. Проблеми державного устрою України у програмових засадах і діяльності Української гельсінської спілки у 1988–1990 рр. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. 2011. № 583–584. С. 183–186. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvchnuipmv_2011_583-584_35
3. Бажан О. Г. Роль Української Гельсінської Групи в консолідації опозиційного руху в 70-х рр. в Україні. *Четвертий міжнародний конгрес україністів: Доп. та повід. Історія, Ч. 2: XX ст. (м. Одеса, 26–29 серпня 1999 р.)*. Одеса – Київ – Львів, 1999. С. 558–562.
4. Бажан О. Г. Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР. *Наукові записки НаУКМА*. Том 14. Історія. Україна та європеїстика. Київ, 1999. С. 73–79.
5. Басараб М. Українська Гельсінська Спілка в Закарпатті. *Молода нація: альманах*. 2011. № 51. Спецвипуск: Українська гельсінська спілка. С. 56–72.
6. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина XX ст. Політичний портрет Богдана Гориня. Львів : Кальварія, 1997. 350 с.
7. Бичек С. М. Документи з історії Української Гельсінської Спілки у фондах ЦДАГО України. *Архіви України*. 2014. № 4–5. С. 152–166.
8. Богатчук С. С. Правозахисний рух 60-х – на початку 90-х рр. XX ст. в історії української незалежності. *Scientific Journal Virtus*. 2020. No. 42. С. 145–150.
9. Ведмідь Л. А. Українська Гельсінська група: історіографічний огляд / наук. ред. проф. Г. Д. Казьмирчук. Київ : Поліграф Центр, 2005. 22 с.
10. Вербицький Б. Д. Громадсько-політична та державотворча діяльність Михайла і Богдана Горинів (1962–1998 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07. 00.01. Київ, 2020.
11. Вербицький Б. Д. Участь Михайла і Богдана Горинів у створенні і розвитку Української Гельсінської Спілки. *Гілея: науковий вісник*. 2018. № 137(10). С. 303–307.
12. Герегова С., Шеремета Я. Жіночий фактор в українському правозахисному русі (70-ті роки XX століття). *Питання історії України*. 2012. Т. 15. С. 59–65.
13. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ, 1996.

14. Деревінський В. Ф. Внесок В'ячеслава Чорновола у створення і діяльність прес-служби УГС. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2009. № 5. С. 104–107.
15. Деревінський В. Ф. Питання широкої автономії чи незалежності України у програмових документах УГС. *Молода нація: альманах*. 2011. № 51. Спецвипуск: Українська гельсінська спілка. С. 167–172.
16. Деревінський В. Ф. Українська гельсінська спілка: проблеми розвитку організації. *Магістеріум*. 2010. № 41. С. 38–43.
17. Долгорученко К. О. Правозахисна діяльність Української гельсінської групи в умовах радянського неототалітаризму. *Захист прав людини і основоположних свобод як життєво важлива основа всеохоплюючої безпеки в Європі : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., присвяченої 25-річчю Гельсінського документа 1992 року “Виклик часу перемін” (м. Дніпро, 7 грудня 2017 р.) / уклад І. А. Сердюк, Л. М. Сердюк. Дніпро : ДДУВС, 2017. С. 166–168.*
18. Каганов Ю. О. Український гельсінський рух на тлі опозиційної боротьби в країнах Центрально-Східної Європи (1976–1991 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2008. № XXIV: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів (до 90-річчя УНР). С. 218–230.
19. Кожанов А. В. Позацензурна преса УГС т УРП наприкінці 1980-х – на початку 90-х рр.: умови формування, особливості розвитку. *Історико-правові студії. Серія: Історичні науки*. 2018. № 1. С. 29–37.
20. Кіпіані В. Видавнича діяльність Української Гельсінської Спілки. *Молода нація: альманах*. 2011. № 51. Спецвипуск: Українська гельсінська спілка. С. 46–48.
21. Кобута С. Івано-Франківська обласна філія Української Гельсінської спілки (1988–1990 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2013. № 23–24. С. 130–136.
22. Кобута С. Івано-Франківська філія УГС: динаміка функціонування. *Молода нація: альманах*. 2011. № 51. Спецвипуск: Українська гельсінська спілка. С. 173–182.
23. Коцур В. Українська гельсінська спілка як складова молодіжного руху в Україні наприкінці 1980-х років ХХ ст. *Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”*. Педагогіка. Психологія. Філософія. 2014. № 34. С. 260–269.
24. Кривдіна І. Б. Вітчизняна історіографія правозахисного руху. *Актуальні проблеми політики*. 2000. № 8. С. 377–381.
25. Кривдіна І. Б. Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976 – початок 1990-х рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2001.
26. Кривдіна І. Б. Програмові засади та організаційні форми існування Гельсінського руху в Україні (1976 – 2010 рр.). *Інтелігенція і влада*. 2010. № 19. С. 68–76.
27. Крупник Л. Адвокати у судових процесах над українськими дисидентами у 1950-х – 80-х роках ХХ століття (на прикладі постаті Миколи Горбала). *Адвокатура України: історія та сучасність: Матеріали Всеукр. круглого столу (25 січня 2013 р.)*. Київ, Тернопіль : ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2013. С. 122–128.
28. Крупник Л. Співдіяльність Української Гельсінської спілки і польської “Солідарності”. *Вісник Черкаського національного університету. Серія Історія*. 2025. № 2. С. 115–124. DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2025-2-115-124>
29. Лісова К. С. Жінки в Українській гельсінській групі. *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: Матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Суми, 21 квітня 2020 року)*. Суми : СДУ, 2020. С. 23–26.
30. Мельникова О. С. Методи впливу альтернативних медіа (на прикладі українського самвидаву 60–80-х рр. ХХ ст.). *Наукові записки Інституту журналістики*. 2014. Т. 57. С. 124–128.

31. Мисечко А. І., Захарія С. Р. Українська Гельсінська спілка – засіб боротьби за права людини в Україні. *Історичний архів*. 2012. № 10. С. 67–69.
32. Михайлов В. В. Діяльність Української гелсінської спілки в Південній Україні наприкінці 1980-х – 1991 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. № 37. С. 162–168.
33. Мокрик Р. Український Гельсінський рух (1976–1991): правозахисний, культурний та державотворчий аспекти. *Українознавчий альманах*. 2016. Т. 19. С. 137–141.
34. Морозов М. Організація правозахисного руху в Україні в 1960–1980-х рр. *Сіверянський літопис*. 2007. № 2. С. 8–13.
35. Обертас О. Українська гелсінська група. 30 років героїзму. *Молода нація*. 2006. № 3. С. 5–16.
36. Павлюченко Ю. М. Історико-правові аспекти діяльності Української Гельсінської групи. *Василь Стус: життя, ідеологія, творчість, соціополітичний і літературний контекст: Матеріали Міжнародної наук.-практ конф., присвяченої вшануванню пам'яті відомого українського поета, перекладача, літературознавця і правозахисника (м. Вінниця, 20–21 квітня 2018 р.)*. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С. 34–38.
37. Паска Б. Реакція Комітету державної безпеки на створення Української гелсінської групи (1976–1977 рр.). *Культурологічний альманах*. 2024. № 3. С. 166–175. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.18>
38. Паска Б. Судові репресії Комітету Державної Безпеки проти Української гелсінської групи (лютий 1977 – лютий 1979 рр.). *Галичина: науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. 2025. Т. 38. С. 119–129. DOI: <https://doi.org/10.15330/gal.38.119-129>
39. Рожкова Л. І. Дисидентський рух на Сумщині в 1960-х – 1980-х рр.: особистості, ідеї, напрямки діяльності. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2019. Т. 2. С. 33–40. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2019.2.33-40>
40. Русначенко А. Місце УГС в українській революції на межі 1980-х – 1990-х років. *Молода нація: альманах*. 2011. № 51. Спецвипуск: Українська гелсінська спілка. С. 20–45.
41. Секо Я. Основні етапи Діяльності Української гелсінської групи. *Наукові записки Тернопільського національного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія*. 2012. № 1. С. 142–149.
42. Сімків О. Діяльність Української гелсінської спілки в царині формування історичної пам'яті (1988–1990). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2013. № 23. С. 671–676.
43. Сімків О. Реакція світової громадськості на порушення прав людини в УРСР (1976–1985 рр.). *Український визвольний рух*. 2013. № 18. С. 228–251.
44. Турова Є. О. Формування громадянського суспільства: діяльність Української гелсінської групи. *Особливості та перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні: зб. матер. підсумкової наук.-практ. конф. (м. Київ, 15 квітня 2014 р.)*. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2014. С. 204–205.
45. Федик Л. Б. Співвідношення прав людини і прав народу у теоретичній спадщині українського опозиційного руху 1960–1980-х рр. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право*. 2018. № 6(18). С. 38–46. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2018.6.18.38-46>
46. Хаялі Р. І. Кримськотатарська проблема й український правозахисний рух (кінець 50-х – 80-ті роки). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2004. № 17. С. 150–157.
47. Чорновіл В. Заява до Української Гельсінської групи. В. *Чорновіл. Твори: в 10 томах*. Т. 5. Київ : Смолоскип, 2007.

48. Чорномаз Б. УГС в контексті закономірностей історичного розвитку України (на прикладі Черкащини). *Молода нація: альманах*. 2011. № 51. Спецвипуск: Українська гельсінська спілка. С. 157–166.
49. Шевченко О. М. Правозахисна діяльність Гельсінського руху в Україні (середина 70-х – 80-ті роки XX ст.). *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 4. С. 70–79.
50. Шевченко О. М. Правозахисний рух в Україні 60–80-х років XX ст. як елемент формування громадянського суспільства у тоталітарній державі. *Університетські наукові записки*. 2012. № 2. С. 376–384.
51. Kobus A. Opozycja polityczna na Ukrainie od lat 50. po schyłek Związku Radzieckiego. *Piotrkowskie Zeszyty Historyczne*. 2011. Nr 12/1. S. 172–177.
52. Krupnyk L. Rola adwokatów w politycznych procesach sądowych w latach 1960 – 1980 w sowieckiej Ukrainie. *Zbrodnie sądowe w latach 1944 – 1989: konformizm czy relatywizm moralny środowisk prawniczych?* / pod redakcją Marzeny Grosickiej i Dariusza Palacza; IPN – KŚZpNP. Kielce; Warszawa, 2020. P. 389–399.

References

1. Adamovych, S. V. (2024). Ideia sobornosti Ukrainy u prohramovykh zasadakh i diialnosti Ukrainskoi helsinskoi spilky v 1988–1990 rr. [The idea of Ukrainian unity in the programme principles and activities of the Ukrainian Helsinki Union in 1988–1990]. *Chornovolivski chytannia: Materialy VIII nauk.-prakt. forumu – Chornovil Readings: Materials from the VIII Scientific and Practical Forum*. (pp. 8–13). Kyiv [in Ukrainian].
2. Adamovych, S. V. (2011). Problemy derzhavnogo ustroiu Ukrainy u prohramovykh zasadakh i diialnosti Ukrainskoi helsinskoi spilky u 1988 – 1990 rr. [Problems of Ukraine's state system in the programme principles and activities of the Ukrainian Helsinki Union in 1988–1990]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Serii: Istorii. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny – Scientific Bulletin of Chernivtsi University. Series: History. Political Sciences. International Relations*, (583–584), 183–186. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvchnuipmv_2011_583-584_35 [in Ukrainian].
3. Bazhan, O. H. (1999). Rol Ukrainskoi Helsinskoi Hrupy v konsolidatsii opozytsiinoho rukhu v 70-kh rr. v Ukraini [The role of the Ukrainian Helsinki Group in consolidating the opposition movement in the 1970s in Ukraine]. *Chetvertyi mizhnarodnyi kongres ukrainistiv: Dop. ta povid. Istorii – Fourth International Congress of Ukrainianists: Reports and Communications. History. Part 2: 20th Century*. (pp. 558–562). Odesa – Kyiv – Lviv [in Ukrainian].
4. Bazhan, O. H. (1999). Ukrainaska Helsinska hrupa: lehalna forma protystoiannia totalitarnomu rezhymovi v URSR [The Ukrainian Helsinki Group: A Legal Form of Opposition to the Totalitarian Regime in the Ukrainian SSR]. *Naukovi zapysky NaUKMA – Scientific Notes of the National University of Kyiv-Mohyla Academy*. Vol. 14. Istorii. Ukraina ta yevropeistyka – History. Ukraine and European Studies. (pp. 73–79). Kyiv [in Ukrainian].
5. Basarab, M. (2011). Ukrainaska Helsinska Spilka v Zakarpatti [Ukrainian Helsinki Union in Transcarpathia]. *Moloda natsiia: almanakh – Young Nation: Almanach, № 51. Spetsvypusk: Ukrainaska helsinska spilka*, 56–72 [in Ukrainian].
6. Batenko, T. (1997). Opozytsiina osobystist: druha polovyna XX st. Politychnyi portret Bohdana Horynia [Opposition Personality: Second Half of the 20th Century. Political portrait of Bohdan Horynia]. Lviv: Kalvariya [in Ukrainian].
7. Bychek, S. M. (2014). Dokumenty z istorii Ukrainskoi Helsinskoi Spilky u fondakh TsDAHO Ukrainy [Documents on the history of the Ukrainian Helsinki Union in the funds of the Central State Archives of Ukraine]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, (4–5), 152–166 [in Ukrainian].

8. Bohatchuk, S. S. (2020). Pravoza khysnyi rukh 60-kh – na pochatku 90-kh rr. XX st. v istorii ukrainskoi nezalezhnosti [The human rights movement of the 1960s – early 1990s in the history of Ukrainian independence]. *Scientific Journal Virtus*, (42), 145–150 [in Ukrainian].
9. Vedmid, L. A. (2005). Ukrainska Helsinska hrupa: istoriohrafichnyi ohliad [Ukrainian Helsinki Group: A Historiographical Review]. Nauk. red. prof. H. D. Kazmyrchuk. Kyiv: Polihraf Tsentri [in Ukrainian].
10. Verbytskyi, B. D. (2020). Hromadsko-politychna ta derzhavotvorcha diialnist Mykhaila i Bohdana Horyniv (1962 – 1998 rr.) [The Public, Political, and State-Building Activities of Mykhailo and Bohdan Horyn (1962–1998)]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Verbytskyi, B. D. (2018). Uchast Mykhaila i Bohdana Horyniv u stvorenii i rozvytku Ukrainskoi Helsinskoi Spilky [Participation of Mykhailo and Bohdan Horyn in the creation and development of the Ukrainian Helsinki Union]. *Hileia: naukovyi visnyk – Hileia: Scientific Bulletin*, 137(10), 303–307 [in Ukrainian].
12. Herehova, S., & Sheremeta, Ya. (2012). Zhinochy faktor v ukrainskomu pravoza khysnomu rusi (70-ti roky XX stolittia) [The female factor in the Ukrainian human rights movement (1970s)]. *Pytannia istorii Ukrainy – Issues in Ukrainian History*, (15), 59–65 [in Ukrainian].
13. Hrytsak, Ya. (1996) Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX stolittia [An Outline of Ukrainian History. The Formation of the Modern Ukrainian Nation in the 19th and 20th Centuries]. Kyiv [in Ukrainian].
14. Derevynskyi, V. F. (2009). Vnesok Viacheslava Chornovola u stvorennia i diialnist pres-sluzhby UHS [Vyacheslav Chornovil's Contribution to the Creation and Activities of the UGS Press Service]. *Visnyk Akademii pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu – Bulletin of the Academy of Labour, Social Relations and Tourism*, (5), 104–107 [in Ukrainian].
15. Derevynskyi, V. F. (2011). Pytannia shyrokoii avtonomii chy nezalezhnosti Ukrainy u prohramovykh dokumentakh UHS [The question of broad autonomy or independence for Ukraine in the program documents of the UGS]. *Moloda natsiia: almanakh – Young Nation: Almanach*, № 51. *Spetsvypusk: Ukrainska helsinska spilka*, 167–172 [in Ukrainian].
16. Derevynskyi, V. F. (2010). Ukrainska helsinska spilka: problemy rozvytku orhanizatsii [The Ukrainian Helsinki Union: problems of the organisation's development]. *Mahisterium*, (41), 38–43 [in Ukrainian].
17. Dolhoruchenko, K. O. (2017). Pravoza khysna diialnist Ukrainskoi helsinskoi hrupy v umovakh radianskoho neototalitaryzmu [Human rights activities of the Ukrainian Helsinki Group under Soviet neo-totalitarianism]. *Zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod yak zhyttievo vazhlyva osnova vseokhopliuiuchoi bezpeky v Yevropi: materialy Vseukrainskoi nauk.-prakt. konf., prysviachenoii 25-richchiiu Helsinskoho dokumenta 1992 roku “Vykylyk chasu peremin” – Protection of human rights and fundamental freedoms as a vital foundation for comprehensive security in Europe: materials from the All-Ukrainian scientific and practical conference dedicated to the 25th anniversary of the 1992 Helsinki Document “The Challenge of Change”*. (pp. 166–168). Dnipro: DDUVS [in Ukrainian].
18. Kahanov, Yu. O. (2008). Ukrainskyi helsinskyi rukh na tli opozytsiinoi borotby v krainakh Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (1976 – 1991 rr.) [The Ukrainian Helsinki Movement against the backdrop of opposition struggles in Central and Eastern Europe (1976–1991)]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the History Department of Zaporizhzhia National University, XXIV: Sotsialni ta natsionalni chynnyky revoliutsii i reform v Ukraini: problemy vzaiemovplyviv (do 90-richchia UNR)*, 218–230 [in Ukrainian].
19. Kazhanov, A. V. (2018). Pozatsenzurna presa UHS t URP naprykintsi 1980-kh – na pochatku 90-kh rr.: umovy formuvannia, osoblyvosti rozvytku [The uncensored press of the Ukrainian Helsinki Union and the Ukrainian Republican Party in the late 1980s and early 1990s: conditions of formation, features

of development]. *Istoryko-pravovi studii. Serii: Istorychni nauky – Historical and Legal Studies. Series: Historical Sciences, (1)*, 29–37 [in Ukrainian].

20. Kipiani, V. (2011). Vydavnycha diialnist Ukrainskoi Helsinskoi Spilky [Publishing activities of the Ukrainian Helsinki Union]. *Moloda natsiia: almanakh – Young Nation: Almanac, № 51. Spetsvypusk: Ukrainska helsinska spilka*, 46–48 [in Ukrainian].

21. Kobuta, S. (2013). Ivano-Frankivska oblasna filii Ukrainskoi Helsinskoi spilky (1988–1990 rr.) [Ivano-Frankivsk Regional Branch of the Ukrainian Helsinki Union (1988–1990)]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriiia – Bulletin of the Precarpathian University. History, (23–24)*, 130–136 [in Ukrainian].

22. Kobuta, S. (2011). Ivano-Frankivska filii UHS: dynamika funktsionuvannia [Ivano-Frankivsk Branch of the UHS: Dynamics of Functioning]. *Moloda natsiia: almanakh – Young Nation: Almanac, № 51. Spetsvypusk: Ukrainska helsinska spilka*, 173–182 [in Ukrainian].

23. Kotsur, V. (2014). Ukrainska helsinska spilka yak skladova molodizhnogo rukhu v Ukraini naprykintsi 1980-kh rokiv XX st. [The Ukrainian Helsinki Union as part of the youth movement in Ukraine in the late 1980s]. *Humanitarnyi visnyk Derzhavnoho vyshchoho navchalnoho zakladu “Pereiaslav-Khmelnitskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody”. Pedahohika. Psykholohiia. Filosofiia – Bulletin of the State Higher Educational Institution “Pereiaslav-Khmelnitskyi State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda”. Pedagogy. Psychology. Philosophy, (34)*, 260–269 [in Ukrainian].

24. Kryvdina, I. B. (2000). Vitchyzniana istoriografia pravozakhysnoho rukhu [Domestic historiography of the human rights movement]. *Aktualni problemy polityky – Current issues in politics, (8)*, 377–381 [in Ukrainian].

25. Kryvdina, I. B. (2001). Helsynskiy rukh i yoho vplyv na natsionalno-politychni protsesy v Ukraini (1976 – pochatok 1990-kh rr.) [The Helsinki Movement and Its Influence on National Political Processes in Ukraine (1976 – Early 1990s)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Odesa [in Ukrainian].

26. Kryvdina, I. B. (2010). Prohramovi zasady ta orhanizatsiini formy isnuvannia Helsinskoho rukhu v Ukraini (1976–2010 rr.) [Programmatic principles and organisational forms of the Helsinki Movement in Ukraine (1976–2010)]. *Intelihtentsiia i vlada – Intelligentsia and Power, (19)*, 68–76 [in Ukrainian].

27. Krupnyk, L. (2013). Advokaty u sudovykh protsesakh nad ukrainskymy dysydentamy u 1950-kh – 80-kh rokakh XX stolittia (na prykladi postati Mykoly Horbalia) [Lawyers in the trials of Ukrainian dissidents in the 1950s–1980s (based on the example of Mykola Horbal)]. *Advokatura Ukrainy: istoriia ta suchasnist: Materialy Vseukr. kruhloho stolu – The Bar of Ukraine: History and Present: Materials of the All-Ukrainian Round Table*. (pp. 122–128). Kyiv, Ternopil: TNPU imeni Volodymyra Hnatiuka [in Ukrainian].

28. Krupnyk, L. (2025). Spivdiialnist Ukrainskoi Helsinskoi spilky i polskoi “Solidarnosti” [Cooperation between the Ukrainian Helsinki Union and the Polish Solidarity]. *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu. Serii Istoriiia – Bulletin of Cherkasy National University. History Series, (2)*, 115–124. DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2025-2-115-124> [in Ukrainian].

29. Lisova, K. S. (2020). Zhinky v Ukrainskii helsinskii hrupi [Women in the Ukrainian Helsinki Group]. *Suspilno-politychni protsesy na ukrainskykh zemliakh: istoriia, problemy, perspektyvy: Materialy VII Vseukr. nauk.-prakt. konf. – Socio-political processes in Ukrainian lands: history, problems, prospects: Materials of the VII All-Ukrainian Scientific and Practical Conference*. (pp. 23–26). Sumy: SDU [in Ukrainian].

30. Melnykova, O. S. (2014). Metody vplyvu alternatyvnykh media (na prykladi ukrainskoho samvydavuv 60–80-kh rr. XX st.) [Methods of influence of alternative media (based on the example of Ukrainian samizdat in the 1960s–1980s)]. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky – Scientific notes of the Institute of Journalism, (57)*, 124–128 [in Ukrainian].

31. Mysechko, A. I., & Zakhariia, S. R. (2012). Ukrainska Helsinska spilka – zasib borotby za prava liudyny v Ukraini [The Ukrainian Helsinki Union – a means of fighting for human rights in Ukraine]. *Istorychnyi arkhiv – Historical Archive*, (10), 67–69 [in Ukrainian].
32. Mykhailov, V. V. (2013). Diialnist Ukrainskoi helsinskoï spilky v Pivdennii Ukraini naprykintsi 1980-kh – 1991 rr. [Activities of the Ukrainian Helsinki Union in Southern Ukraine in the late 1980s – 1991]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific Works of the History Department of Zaporizhzhia National University*, (37), 162–168 [in Ukrainian].
33. Mokryk, R. (2016). Ukrainskyi Helsinskyi rukh (1976–1991): pravozakhysnyi, kulturnyi ta derzhavotvorchyi aspekty [The Ukrainian Helsinki Movement (1976–1991): human rights, cultural and state-building aspects]. *Ukrainoznavchyi almanakh – Ukrainian Studies Almanac*, (19), 137–141 [in Ukrainian].
34. Morozov, M. (2007). Orhanizatsiia pravozakhysnoho rukhu v Ukraini v 1960 – 1980-kh rr. [Organisation of the Human Rights Movement in Ukraine in the 1960s–1980s]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*, (2), 8–13 [in Ukrainian].
35. Obertas, O. (2006). Ukrainska helsinska hrupa. 30 rokiv heroizmu [Ukrainian Helsinki Group. 30 years of heroism]. *Moloda natsiia – Young Nation*, (3), 5–16 [in Ukrainian].
36. Pavliuchenko, Yu. M. (2018). Istoryko-pravovi aspekty diialnosti Ukrainskoi Helsinskoï hrupy [Historical and legal aspects of the activities of the Ukrainian Helsinki Group]. *Vasyl Stus: zhyttia, ideolohiia, tvorchist, sotsiopolitychnyi i literaturnyi kontekst: Materialy Mizhnarodnoi nauk.-prakt konf – Vasyl Stus: life, ideology, creativity, socio-political and literary context: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference*. (pp. 34–38). Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa [in Ukrainian].
37. Paska, B. (2024). Reaktsiia Komitetu derzhavnoi bezpeky na stvorennia Ukrainskoi helsinskoï hrupy (1976–1977 rr.) [The reaction of the State Security Committee to the creation of the Ukrainian Helsinki Group (1976–1977)]. *Kulturolohichnyi almanakh – Cultural Studies Almanac*, (3), 166–175. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.3.18> [in Ukrainian].
38. Paska, B. (2025). Sudovi represii Komitetu Derzhavnoi Bezpeky proty Ukrainskoi helsinskoï hrupy (liutyi 1977 – liutyi 1979 rr.) [Judicial Repression by the State Security Committee against the Ukrainian Helsinki Group (February 1977 – February 1979)]. *Halychyna: naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys – Halychyna: Scientific and Cultural-Educational Local History Journal*, (38), 119–129. DOI: <https://doi.org/10.15330/gal.38.119-129> [in Ukrainian].
39. Rozhkova, L. I. (2019). Dysydentskyi rukh na Sumshchyni v 1960-kh – 1980-kh rr.: osobystosti, ideï, napriamky diialnosti [The dissident movement in Sumy region in the 1960s–1980s: personalities, ideas, areas of activity]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky – Scientific Notes of NaUKMA. Historical Sciences*, (2), 33–40. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2019.2.33-40> [in Ukrainian].
40. Rusnachenko, A. (2011). Mistse UHS v ukraïnskii revoliutsii na mezhi 1980-kh – 1990-kh rokiv [The place of the UGS in the Ukrainian revolution at the turn of the 1980s and 1990s]. *Moloda natsiia: almanakh – Young Nation: Almanac*, № 51. *Spetsvypusk: Ukrainska helsinska spilka*, 20–45 [in Ukrainian].
41. Seko, Ya. (2012). Osnovni etapy Diialnosti Ukrainskoi helsinskoï hrupy [Main stages of the Ukrainian Helsinki Group's activities]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho unyversytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii Istorii – Scientific notes of the Volodymyr Hnatiuk Ternopil National University. History series*, (1), 142–149 [in Ukrainian].
42. Simkiv, O. (2013). Diialnist Ukrainskoi helsinskoï spilky v tsaryni formuvannia istorychnoi pamiaty (1988 – 1990) [Activities of the Ukrainian Helsinki Union in the field of historical memory formation (1988–1990)]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood*, (23), 671–676 [in Ukrainian].
43. Simkiv, O. (2013). Reaktsiia svitovoi hromadskosti na porushennia prav liudyny v URSR (1976–1985 rr.) [The reaction of the international community to human rights violations in the Ukrainian SSR (1976–1985)]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh – Ukrainian Liberation Movement*, (18), 228–251 [in Ukrainian].

44. Turova, Ye. O. (2014). Formuvannia hromadianskoho suspilstva: diialnist Ukrainskoi helsinskoï hrupy [Formation of civil society: activities of the Ukrainian Helsinki Group]. *Osoblyvosti ta perspektyvy rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini: zb. mater. pidsumkovoi nauk.-prakt. konf. – Features and prospects for the development of civil society in Ukraine: collection of materials from the final scientific and practical conference*. (pp. 204–205). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].
45. Fedyk, L. B. (2018). Spivvidnoshennia prav liudyny i prav narodu u teoretychnii spadshchyni ukraïnskoho opozytsiinoho rukhu 1960–1980-kh rr. [The relationship between human rights and the rights of the people in the theoretical legacy of the Ukrainian opposition movement of the 1960s–1980s.]. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho. Serii Pravo – Scientific and Information Bulletin of the Ivano-Frankivsk University of Law named after King Danylo Halytskyi. Law Series*, 6(18), 38–46. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2018.6.18.38-46> [in Ukrainian].
46. Khaiali, R. I. (2004). Krymskotatarska problema y ukraïnskyi pravozakhysnyi rukh (kinets 50-kh – 80-ti roky) [The Crimean Tatar problem and the Ukrainian human rights movement (late 1950s–1980s)]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific works of the History Department of Zaporizhzhia National University*, (17), 150–157 [in Ukrainian].
47. Chornovil, V. (2007). Zaiava do Ukrainskoi Helsinskoï hrupy [Statement to the Ukrainian Helsinki Group]. In: V. Chornovil. *Tvory: v 10 tomakh [Works: in 10 volumes]*. Vol. 5. Statement to the Ukrainian Helsinki Group. Kyiv: Smoloskyp [in Ukrainian].
48. Chornomaz, B. (2011). UHS v konteksti zakonomirnostei istorichnoho rozvytku Ukrainy (na prykladi Cherkashchyny) [The UGS in the context of the laws of historical development of Ukraine (on the example of Cherkasy region)]. *Moloda natsiia: almanakh – Young Nation: Almanac*, № 51. *Spetsvyypusk: Ukrainska helsinska spilka*, 157–166 [in Ukrainian].
49. Shevchenko, O. M. (2011). Pravozakhysna diialnist Helsinskoho rukhu v Ukraini (seredyna 70-kh – 80-ti roky XX st.) [Human rights activities of the Helsinki Movement in Ukraine (mid-1970s – 1980s)]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy – Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, (4), 70–79 [in Ukrainian].
50. Shevchenko, O. M. (2012). Pravozakhysnyi rukh v Ukraini 60–80-kh rokiv XX st. yak element formuvannia hromadianskoho suspilstva u totalitarnii derzhavi [The human rights movement in Ukraine in the 1960s–1980s as an element of the formation of civil society in a totalitarian state]. *Universytetski naukovi zapysky – University Scientific Notes*, (2), 376–384 [in Ukrainian].
51. Kobus, A. (2011). Opozycja polityczna na Ukrainie od lat 50. po schyłek Związku Radzieckiego. *Piotrkowskie Zeszyty Historyczne*, 12/1, 172–177 [in Polish].
52. Krupnyk, L. (2020). Rola adwokatów w politycznych procesach sądowych w latach 1960 – 1980 w sowieckiej Ukrainie. *Zbrodnie sądowe w latach 1944–1989: konformizm czy relatywizm moralny środowisk prawniczych? / pod redakcją Marzeny Grosickiej i Dariusza Palacza*. (pp. 389–399). Kielce; Warszawa: IPN – KŚZpNP [in Polish].

Каліщук О. М. Діяльність правозахисних організацій в УРСР у 1970–1990-х рр.: історіографічний аспект

У статті проаналізовано особливості досліджень правозахисного руху 1970–1990-х років на території УРСР. Через особливості суспільно-політичної ситуації дослідження правозахисного руху у 1970–1980-х роках було неможливе вітчизняними вченими; публікації з цієї проблематики з'являлися лише закордоном. Ця тематика стала предметом зацікавлення фахових істориків в Україні лише від 1990-х років. Саме тому у цій розвідці предметом аналізу стали дослідження уже від 1991 р. Стверджено, що історіографія правозахисного руху на території УРСР пройшла декілька етапів – від документального фіксування фактів у період становлення незалежності, коли видавали переважно мемуарно-документальні праці до комплек-

сних інтерпретацій, які носять концептуальний характер. Тільки на сучасному етапі з'явилися перші ґрунтовні роботи. Визначено основні тематичні напрямки вивчення українського правозахисного руху, серед яких: аналіз програмових засад УГГ, правозахисний рух як складова сучасного українського державотворення, просопографічні дослідження, позацентурна преса як складова діяльності УГГ, регіональні особливості діяльності УГГ. Щодо подальших наукових розвідок на тему діяльності Української гельсінської групи, проведений аналіз дозволяє вказати на необхідність розгляду у майбутньому правової бази діяльності Гельсінського руху в Україні, розвитку міждисциплінарних досліджень, які б поєднували історичні, юридичні, психологічні аспекти проблеми. Рівно ж важливим напрямком слід уважати розгляд правозахисних організацій в УРСР у контексті діяльності аналогічних організацій на території Центрально-Східної Європи. Попри важливість теми проаналізована історіографія правозахисного руху в Україні дозволяє ствердити, що на сьогодні вона опинилася на маргінесі розвитку української історичної науки.

Ключові слова: правозахисні організації, правозахисний рух, Українська гельсінська група, історіографія, Гельсінські угоди.

Kalischuk O. M. Activities of human rights organisations in the Ukrainian SSR in the 1970s–1990s: a historiographical aspect

The article analyses the peculiarities of research into the human rights movement in the Ukrainian SSR in the 1970s–1990s. Due to the peculiarities of the socio-political situation, it was impossible for domestic scholars to study the human rights movement in the 1970s and 1980s; publications on this issue appeared only abroad. This topic became a subject of interest for professional historians in Ukraine only in the 1990s. That is why this study analyses research conducted since 1991. It is argued that the historiography of the human rights movement in the Ukrainian SSR went through several stages – from the documentary recording of facts during the period of independence, when mainly memoirs and documentary works were published, to comprehensive interpretations of a conceptual nature. Only at the present stage have the first in-depth works appeared. The main thematic areas of study of the Ukrainian human rights movement have been identified, including: analysis of the programmatic principles of the UHG, the human rights movement as a component of modern Ukrainian statehood, prosopographic research, the non-central press as a component of the UHG's activities, and regional features of the UHG's activities. With regard to further scientific research on the activities of the Ukrainian Helsinki Group, the analysis conducted points to the need to consider in the future the legal basis for the activities of the Helsinki movement in Ukraine and the development of interdisciplinary studies that would combine historical, legal, and psychological aspects of the problem. Equally important is the consideration of human rights organisations in the Ukrainian SSR in the context of the activities of similar organisations in Central and Eastern Europe. Despite the importance of the topic, the analysed historiography of the human rights movement in Ukraine allows us to conclude that today it has been marginalised in the development of Ukrainian historical science.

Key words: human rights organisations, human rights movement, Ukrainian Helsinki Group, historiography, Helsinki Accords.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла до редакції: 13.11.2025 р.

Прийнято до друку: 23.12.2025 р.

Опубліковано: 29.12.2025 р.